

„Wychowanie w Rodzinie” t. XVIII (2/2018)

nadesłany: 31.08.2018 r. – przyjęty: 06.12.2018 r.

Małgorzata KRAKOWIAK*

Warunki życia warszawskich rodzin robotniczych w II Rzeczypospolitej jako determinanty socjalizacji i wychowania młodego pokolenia

Living conditions of Warsaw working families in the Second
Polish Republic as determinants of socialization
and the upbringing of the young generation

Streszczenie

Cel: Artykuł poświęcono problemom egzystencji warszawskich rodzin robotniczych dwudziestolecia międzywojennego.

Celem niniejszego opracowania jest pokazanie warunków życia i ich wpływu na procesy socjalizacyjno-wychowawcze młodej generacji proletariatu. Analizowany materiał pochodzi z badań ankietowych przeprowadzonych przez Instytut Gospodarstwa Społecznego, opisujących sytuację stolicy w latach 20. i 30. XX wieku. Zebrane dane koncentrują się wokół zagadnień związanych z sytuacją społeczno-ekonomiczną warszawiaków. Wśród omawianych problemów funkcjonowania rodziny wybrano te bezpośrednio wpływające na wychowanie i socjalizację najmłodszych. Do najważniejszych należą: sytuacja mieszkaniowa, problemy żywieniowe, warunki higieniczne, kwestie edukacji i wykształcenia, życie społeczno-kulturalne oraz praca zarobkowa młodego pokolenia.

---

* e-mail: malgorzata.krakowiak@uni.lodz.pl

Katedra Historii Wychowania i Pedagogii, Wydział Nauk o Wychowaniu, Uniwersytet Łódzki, ul. Pomorska 46/48, 90-001 Łódź, Polska. ORCID: 0000-0001-5724-301X.

Metody: W analizie pozyskanych materiałów wykorzystano metodę badań mikrohistorycznych, zastosowaną w odniesieniu do historii rodziny.

Wyniki: W wyniku analiz stwierdzono, że realia życia warszawiaków w dwudziestoleciu międzywojennym były trudne. Transmisja norm i wartości w rodzinach robotniczych była znacząco determinowana przez warunki egzystencji. Status materialny rodziny wpływał na jej sytuację bytową: złe warunki mieszkaniowe oraz niewystarczająca ilość środków na zapewnienie pożywienia były codziennością większości robotniczych rodzin.

Wnioski: Analiza materiałów źródłowych pozwala wnioskować iż w warszawskich rodzinach robotniczych:

- niski poziom świadomości w zakresie przestrzegania zasad higieny przyczyniał się do szerzenia chorób w tym środowisku;
- mimo powszechnego obowiązku szkolnego, wysoki odsetek dzieci i młodzieży nie uczęszczał do szkół, powiększając grono analfabetów;
- zła sytuacja społeczno-ekonomiczna powodowała konieczność podejmowania pracy w bardzo młodym wieku, co było kolejnym problemem niosącym społeczne konsekwencje.

Słowa kluczowe: Warszawa, rodzina, młodzież, edukacja, socjalizacja, warunki bytowe, II Rzeczypospolita.

Abstract

Aim: The article is devoted to the problems of existence of Warsaw working families during the inter-war period.

The aim of this content is showing the living conditions and their impact on the processes of socialization and the raising of the young generation of the proletariat. The analyzed material comes from surveys conducted by the Institute of Social Economy describing the situation in the capital in the 1920s and 1930s. The collected data concentrates on issues related to the socio-economic situations of Warsaw residents. From the discussed problems of the family's functioning, those problems directly influencing the upbringing and socialization of the youngest were selected. The most important ones are: the housing situation, nutritional problems, hygiene conditions, education, socio-cultural life and employment at a young age.

Methods: The analysis of the acquired materials used the microhistorical research method, applied in relation to family history.

Results: As a result of the analysis it was found that the situation of capital residents in the inter-war period was difficult. The transmission of norms and values in working-class families was determined by the conditions of existence. The material status of the family influenced their living situation: poor housing conditions and insufficient resources to provide food were the everyday life of the majority of working-class families.

Conclusions: The analysis of source materials leads to the conclusions that:

- low awareness of hygiene contributed to the spread of diseases in this environment.

- despite the general schooling obligation, a large proportion of Warsaw children and young people did not attend school and, as a result, illiteracy grew.
- the bad economic situation increased the need to work from a very young age, which was another problem which brought social consequences.

Keywords: Warsaw, family, youth, education, socialization, living conditions, Second Polish-Republic.

Początki II Rzeczypospolitej, podnoszącej się z upadku po kilkudziesięciu latach nieobecności na mapie świata, były trudne. Zniszczenia wojenne i zerwanie dotychczasowych więzów gospodarczych z państwami zaborczymi utrudniały rozwój polskiej gospodarki¹. To także czas, gdy w Europie, jak również w Polsce, postępowały zmiany związane z likwidacją starego porządku świata i budową jego współczesnej struktury². Ziemia polska doświadczała przeobrażeń cywilizacyjnych, gospodarczych i społecznych, choć wolniej niż miało to miejsce w innych państwach kontynentu. Na początku XX wieku procesy uprzemysłowienia, industrializacji i urbanizacji zasadniczo wpływały na obraz społeczeństwa polskiego, rozpoczynając kształtowanie jego struktury. Ważną rolę w odbudowie kraju odegrały ośrodki miejskie, w których zachodziły głębokie zmiany ekonomiczne, społeczne, polityczne i kulturowe. Główną siłą rozwojową dużych miast był przemysł, który na przełomie XIX i XX wieku przyczynił się do przekształcenia struktury ludności, poprzez migrację populacji wiejskiej. Procesy te zauważalne były w Łodzi i Warszawie, dwóch największych ośrodkach II Rzeczypospolitej; mieszkała w nich prawie połowa obywateli całego państwa³. Ludność stolicy w pierwszej dekadzie XIX wieku liczyła ponad 77 tys. osób i przez kolejne sześćdziesiąt lat powiększyła się trzykrotnie⁴. Dane zebrane w dwóch Powszechnych Spisach Ludności przeprowadzonych przez Główny Urząd Statystyczny wykazały, iż w 1921 roku warszawiaków było 937 tys., grupa ta stale rosła i w 1931 roku liczyła 1 mln 172 tys.⁵

Rozwój przemysłu wpłynął na ukształtowanie klasy robotniczej i jej specyficznych warunków życia, na co wskazuje Anna Żarnowska, pisząc: „Warszaw-

¹ W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–1990*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1991, s. 33.

² A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2010, s. 579. Wiadomości o ogólnych warunkach społeczno-gospodarczych, politycznych i kulturalnych oparto na opracowaniach, zob m.in.: I. Ihnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, J. Żarnowski, *Spoleczeństwo Polskie od X do XX wieku*, Książka i Wiedza, Warszawa 1988; A.L. Sowa, C. Brzoza, *Historia Polski 1918–1945*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2009.

³ A. Jelonek (oprac.), *Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w latach 1810–1955*, IGiPZ PAN, Warszawa 1956, s. 35, 47.

⁴ Tamże, s. 47.

⁵ *Ludność i powierzchnia Warszawy w latach 1921–2008*, Urząd Statystyczny w Warszawie, Warszawa 2009, s. 12.

scy robotnicy wyróżniali się na tle innych grup społecznych odrębną pozycją ekonomiczną, społeczną i obyczajową⁶.

Stałe zmiany w gospodarce, życiu politycznym, kulturowym i społecznym przyczyniły się do przyjęcia przez rodziny specyficznych postaw przekazywanych w normach i wartościach kolejnym pokoleniom. Celem niniejszego artykułu jest pokazanie, jak warunki życia warszawskich rodzin dwudziestolecia międzywojennego determinowały procesy socjalizacyjno-wychowawcze młodej generacji proletariatu.

Analizy dokonano na podstawie danych zebranych i opracowanych przez Instytut Gospodarstwa Społecznego (IGS), który od początku swojej działalności zajmował się rozpoznawaniem problemów społecznych, poprzez m.in. prowadzenie badań i zbieranie materiału socjologicznego. Instytucja gromadziła wiadomości dotyczące mieszkańców II Rzeczypospolitej. Podstawą prowadzonych przez autorkę analiz są źródła dotyczące warszawskiego proletariatu przebadanego w latach 20. i 30. XX wieku. Każde z monograficznych opracowań wykorzystanych w pracy powstało w wyniku odrębnych badań przeprowadzonych przez IGS, a poszczególne tomy zawierają bogate zestawienie danych statystycznych. Przedstawiają one wiele aspektów życia robotników, m.in.: warunki bytowe w Warszawie, Łodzi i Zagłębiu Dąbrowskim⁷, stopę życiową dzielnic proletariackich⁸, sytuację mieszkaniową⁹ oraz zdarzenia kryzysowe dotyczące rodziny robotnicze¹⁰. Ponadto, istotnym źródłem do opisanego procesów wychowawczych i socjalizacyjnych były badania nad młodym pokoleniem¹¹.

Wnioski oparto na źródłach z danymi ilościowymi, pominięto wspomnienia i pamiętniki zebrane w konkursie ogłoszonym przez IGS¹². Ich różnorodność, ilość oraz prezentowane zagadnienia mogą być przyczynkiem do odrębnych i pogłębionych rozważań naukowych na temat rodzin robotniczych w międzywojennej Polsce.

⁶ A. Żarnowska, *Robotnicy Warszawy na przełomie XIX i XX wieku*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1985, s. 5.

⁷ L. Krzywicki, *Warunki życia robotniczego w Warszawie, Łodzi i Zagłębiu Dąbrowskim w świetle ankiet 1927 roku*, J. Burian, Warszawa 1929.

⁸ L. Landau, *Bezrobocie i stopa życiowa ludności dzielnic robotniczych Warszawy*, Instytut Spraw Społecznych, Warszawa 1936.

⁹ A. Zdanowski, *Warunki mieszkaniowe w okresie kryzysu i bezrobocia*, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa 1936.

¹⁰ A. Minkowska, *Rodzina bezrobotna. Na podstawie ankiety 1932 roku*, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa 1935; H. Krahelska, S. Pruss, *Życie bezrobotnych. Badania ankietowe*, Instytut Spraw Społecznych, Warszawa 1933.

¹¹ A. Oderfeldówna, *Młodzież przedmieścia. Z badań ankietowych na Ochocie*, Instytut Spraw Społecznych, Warszawa 1938.

¹² L. Krzywicki (oprac.), *Pamiętniki Bezrobotnych nr 1–57*, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa 1933; J. Durko, *W pracy i w walce. Wspomnienia robotników warszawskich z przełomu XIX i XX wieku*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1970.

Podstawę analizy stanowiły dane ankietowe zebrane w 1927 roku, dotyczące warunków życia robotników w Warszawie, Łodzi i Zagłębiu Dąbrowskim. Jak podkreślał Ludwik Krzywicki, materiał zebrany przez IGS jest niedoskonały, co wynikało m.in. z jego słabej reprezentatywności¹³. Pojawia się zatem pytanie, czy na podstawie kilkuset wypowiedzi można wnioskować o całej grupie społecznej¹⁴. Ponadto, dostępny materiał został poddany selekcji i opracowaniu, brak dostępu do oryginalnych ankiet powoduje, że jego analizę ograniczono do zagadnień zamieszczonych przez zespół badawczy. Nakreślone trudności nie zmieniają faktu, że opublikowane przez IGS opracowania mają wartość fundamentalnych materiałów. Publikacje, będące podstawą źródłową niniejszego artykułu, są opracowaniami o szczególnie wysokiej wartości, zebrane i opracowane dane liczbowe dotyczące życia rodzin robotniczych, w tym warunków wychowania i socjalizacji dzieci i młodzieży, są unikatowym materiałem prezentującym problemy warszawskiego proletariatu dwudziestolecia międzywojennego. Niewątpliwie warto prowadzić dalsze badania nad warszawskimi rodzinami robotniczymi, także w oparciu o inne materiały, w tym źródła pozostające w zasobach Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Wymaga to jednak dalszych, pogłębionych, systematycznych kwerend i analiz. Sytuację warszawskich rodzin robotniczych poddano analizie w ujęciu mikrohistorycznym¹⁵.

Funkcje wychowawcze i socjalizacyjne rodzin robotniczych w Polsce w pierwszym 40-leciu XX wieku były przedmiotem zainteresowania historyków wychowania, jednak publikowane dotychczas teksty nie koncentrowały się na warszawskim środowisku robotniczym¹⁶. Materiały źródłowe prezentują życie i pracę zarobkową proletariatu, nie omawiają szczegółowo problemów rodzin i zagadnień związanych z wychowaniem potomstwa. Od dawna zwracano uwa-

¹³ Ludwik Krzywicki we wstępie do opracowania wskazał kilka warunków przebiegu badań. Autor podkreślił, że rodziny, które nie wypełniały systematycznie kwestionariuszy były z nich usuwane. Ponadto, każda z nich miała przydzielonego instruktora z ramienia IGS, który przygotowywał niezależne dokumenty o badanej rodzinie. Choć Instytut dokonał wszelkich starań, aby uczestnicy rzetelnie uzupełniali kwestionariusze, to jednak nie wszystkich błędów w trakcie ich trwania dało się uniknąć, jednym z nich było nieprecyzyjne formułowanie pytań.

¹⁴ Materiał ankietowy uzyskano z przebadania 535 rodzin, w tym 335 robotniczych i 200 pracowniczych zamieszkałych: Warszawę, Łódź i Zagłębie Dąbrowskie. W Warszawie przebadano 113 rodzin.

¹⁵ Więcej o mikrohistorii zob.: E. Domańska, *Mikrohistorie. Spotkanie w międzyświatach*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2005.

¹⁶ A. Samsel, *Rodzina jako środowisko wychowawcze w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2009 nr 1–2, s. 29–49; Taż, *Rodziny potrzebujące wsparcia w II Rzeczypospolitej – jakość życia, realizacja podstawowych funkcji, opieka społeczna*, „Wychowanie w Rodzinie”, t. VII (1/2013), s. 235–258; A. Bołdyrew, *Dziecko w rodzinie robotniczej w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku. Warunki życia i normy wychowania*, „Wychowanie w Rodzinie”, t. VII (1/2013), s. 182–213; Taż, *Wychowanie i socjalizacja dzieci i młodzieży w łódzkich rodzinach robotniczych w okresie II Rzeczypospolitej*, [w:] B. Kiereś, M. Gromek, K. Hryszan (red.), *Rodzina – historia i współczesność*, KUL, Lublin 2017, s. 27–35.

gę na potrzebę badań nad historią rodziny, pisała o tym na łamach prasy Maria Librachowa¹⁷:

„O wychowaniu w rodzinach chłopskich, drobno-mieszczańskich, robotniczych [...] na ogół nic prawie o wychowaniu tem nie wiemy. A jednak i one wychowują dzieci i one mają jakąś ideologię wychowawczą; mają niewątpliwie obyczajowość wychowawczą, która utrzymała się w tradycjonalizmie, lub ulega ewolucji i przemianom, jakkolwiek teorie pedagogiki obce są jej i dalekie”¹⁸.

Specyfika materiału źródłowego powoduje, że niniejsze opracowanie stanowi zarys tematyczny zaprezentowanego zagadnienia. Przedstawione wyniki są wstępną refleksją nad problemem, któremu warto poświęcić kolejne badania.

Międzywojenna Warszawa była jedynym miastem w II Rzeczypospolitej liczącym ponad milion mieszkańców, zasiedlonym głównie przez ludność robotniczą¹⁹. Przemysłowy charakter stolicy oddziaływał na jej społeczność, warunkując organizację życia rodzinnego. Charakterystyczne cechy środowiska wpływały na przekazywane wzorce, wartości kulturowe oraz sposoby i zasady działania. Na podstawie materiałów zgromadzonych i opracowanych przez Instytut Gospodarstwa Społecznego, opisujących warunki: mieszkaniowe, higieniczne, żywieniowe, edukacji, życia społeczno-kulturalnego możliwe było określenie, jak wpływały one na realizację podstawowych funkcji w rodzinach proletariackich.

Kształtowanie poziomu życia środowiska robotniczego było zależne od zarobków i funduszy, którymi dysponowały ogniska domowe. W badaniu brały udział głównie rodziny wielodzietne²⁰. Opłaty za mieszkanie, pożywienie i odzież stanowiły wydatki na poziomie 70% ogółu ich dochodu. Utrzymywano się głównie z wynagrodzenia głowy rodziny, uzupełnianego środkami pozyskanymi z innych źródeł²¹. Średnie zarobki grupy robotniczej biorącej udział w badaniu kształtowały się na poziomie 237,29 zł i były wyższe w porównaniu z innymi miastami z ankiety IGS.

¹⁷ Maria Librachowa (1878–1955) – polska pedagog, psycholog, profesor Wolnej Wszechnicy Polskiej i Uniwersytetu Łódzkiego.

¹⁸ M. Librachowa, *Socjologia wychowania i pedagogika*, „Ruch Pedagogiczny” 1927 nr 1, s. 7.

¹⁹ L. Krzywicki, *Warunki życia...*, dz. cyt., s. 30. Zgodnie z zasadą przyjętą w trakcie badań przez Instytut Gospodarstwa Społecznego, rodzina robotnicza to taka, w której jej główny żywiciel wykonywał jako zawód pracę fizyczną. Wśród badanych wyróżniono rodziny pracowników wykwalifikowanych i niewykwalifikowanych, różniły się one wysokością zarobków i prestiżem.

²⁰ Znaczna część badanego proletariatu to rodziny wielodzietne, stanowiły 98% wszystkich respondentów w ankiecie IGS. Według danych na 113 przebadane warszawskie rodziny przypadało 575 osób, a wśród nich było 340 dzieci; L. Krzywicki, *Warunki życia...*, dz. cyt., s. 27.

²¹ Robotnicze budżety domowe w Warszawie w 5,7% zasilano wpływem ze sprzedaży rzeczy bądź dochodem od sublokatorów. – L. Krzywicki, *Warunki życia...*, dz. cyt., s. 91; L. Landau, *Bezrobocie...*, dz. cyt., s. 88–91.

Warunki mieszkaniowe

Poważnym utrudnieniem w realizacji funkcji wychowawczych w środowisku proletariackim była zła sytuacja bytowa. Małe, ciasne, ciemne i przeludnione mieszkania były codziennością większości warszawiaków. Średnia powierzchnia lokum, przypadająca na wielodzietną rodzinę w stolicy, wynosiła 22,3 m². W większości były to lokale jednoizbowe, w których to samo pomieszczenie pełniło funkcję kuchni, sypialni, jadalni, a czasem pralni²². Wyposażenie mieszkań składało się głównie ze stołu, łóżek, krzeseł i szafy. Dzieci i młodzież nie miały samodzielnej przestrzeni do nauki, jeśli pojawiała się biurko, stanowiło miejsce pracy dla wszystkich uczniów w domu. Bolączką domostw robotniczych była niewystarczająca liczba łóżek, mała powierzchnia mieszkań uniemożliwiała wstawienie ich w odpowiedniej ilości odpowiadającej lokatorom. Zaledwie 6% gospodarstw domowych posiadało indywidualne pościelanie dla każdego członka rodziny. W pozostałych, z konieczności dzielono się nim z inną osobą. Dla najmłodszych miejsce do spania organizowano na podłodze lub stołach, 11% rodzin zasypiało w ten sposób. Innym wyjściem z trudnej sytuacji było współdzielenie łóżka przez rodziców i dzieci, najczęściej to matki odstępowały swoje pościelanie. Wspólne nocowanie chłopców i dziewczynek występowało rzadko, najczęściej gdy dzieci były małe bądź w rodzinie nie było rodzeństwa tej samej płci. Warszawskie mieszkania charakteryzowały się niskim stanem higienicznym, tylko nieliczne lokale posiadały dostęp do instalacji gazowej i elektrycznej²³. Trudne warunki sanitarne domostw miały bezpośredni wpływ na zdrowie mieszkańców. Żle doświetlone izby przyczyniały się do szerzenia niedokrwistości, krzywicy oraz wad wzroku, występujących u młodego pokolenia. Ponadto, ciemne, wilgotne lokale sprzyjały rozwojowi bakterii i chorób zakaźnych²⁴.

Sytuacja mieszkaniowa warszawiaków i problemy z nią związane stały się tematem I Polskiego Kongresu Mieszkaniowego, odbywającego się w grudniu 1937 roku²⁵. Józef Kобрzyński na łamach prasy głosił: „[...] złe mieszkanie jest

²² L. Krzywicki, *Warunki życia...*, dz. cyt., s. 164, 221; A. Oderfeldówna, *Młodzież...*, dz. cyt., s. 3; L. Landau, *Bezrobotnie...*, dz. cyt., s. 103, 105; A. Minkowska, *Rodzina bezrobotna...*, dz. cyt., s. 69.

²³ Przeprowadzone ankiety pokazały, iż niespełna połowa mieszkań robotniczych była zupełnie pozbawiona wodociągu i zlewu, 1/4 badanych posiadała własny zlew, a dostęp do toalet w 3/4 przypadkach był jedynie na zewnątrz budynku, tylko 8% ankietowanych miało własną toaletę. – L. Krzywicki, *Warunki życia...*, dz. cyt., s. 160; Z oświetlenia elektrycznego korzystało 17,4% rodzin, natomiast 78,3% używało oświetlenia naftowego. Kuchnie gazową wśród badanych odnotowano tylko w 3 domach; L. Krzywicki, *Warunki życia...*, dz. cyt., s. 161.

²⁴ L. Krzywicki, *Warunki życia...*, dz. cyt., s. 159.

²⁵ J. Kобрzyński, *I Polski Kongres Mieszkaniowy*, „Opiekun Społeczny” 1938, nr 2, s. 15–21.

czynnikiem społecznego rozkładu”²⁶, prasowa relacja ze spotkania opisywała złą sytuację bytową, jak też sposoby rozwiązania mieszkaniowych trudności. Jednym z nich było sublokatorstwo, podnajmowanie części lokalu, co pozwalało na pozyskanie dodatkowych funduszy. Kątownictwo stało się powszechnym zjawiskiem, według spisu przeprowadzonego w 1919 roku w Warszawie, na jeden wynajmowany lokal przypadało przeciętnie 6,13 osoby, przy statystycznej rodzinie, w której współczynnik jej członków wynosił 4,37²⁷. W efekcie dzieci robotników we własnym domu wzrastały nie tylko wśród najbliższych, ale również przy zupełnie obcych osobach, które posiadały odmienne zwyczaje i wartości. W warszawskiej ankiecie odnotowano przypadki współdzielenia łóżka z sublokatorem, zatem nie wynajmowano jedynie powierzchni mieszkalnej, ale również połowę posłania. Warunki życia warszawiaków nie sprzyjały prowadzeniu życia towarzyskiego w domu. Ciasne domostwa, często udostępniane obcym lokatorom, utrudniały przyjmowanie gości.

Warunki materialno-bytowe środowiska proletariackiego wpływały na rozwój najmłodszych członków rodziny. Dzielenie mieszkania z innymi osobami utrudniało kształtowanie postaw i nabywanie norm przez dzieci i młodzież. Przepelnione lokale oraz ich słabe wyposażenie przeszkadzały w realizacji zadań szkolnych, a brak miejsca uniemożliwiał należyty wypoczynek. Niekorzystnie na rozwój młodego pokolenia wpływał niski poziom higieniczny domostw, przyczyniając się do powstawania problemów zdrowotnych. Choć opracowanie ankiet nie wskazuje tej kwestii, można przypuszczać, że realizacja zadań wychowawczych na niewielkiej przestrzeni mieszkania powodowała pojawienie się niezamierzonych wpływów rodziców na młode pokolenie. Najmłodszy obserwował życie rodziców, wysłuchiwał rozmów, kłótni, obserwował czynności higieniczne oraz prokreacyjne. Miało to znaczący wpływ na kształtowanie osobowości i postaw młodych osób.

Wyżywienie rodziny

Konsumpcję pożywienia łączono z statusem materialnym rodziny, ilość i jakość pokarmu stanowiła o sile i zdrowiu proletariatu. Z badanej grupy warszawiaków 91% wydawało minimum 50% i więcej budżetu na wyżywienie, oczywiście kwota ta była zależna od liczby domowników. Jak wskazuje autor opracowania respondenci deklarowali strach przed brakiem środków pieniężnych na zakup żywności dla wszystkich członków rodziny, dlatego też, jako jedno z najważniejszych zadań stawiali sobie zdobywanie jedzenia i zabezpieczenie go dla dzieci. Dochody rodziny wpływały na jakość pożywienia, bied-

²⁶ J. Kобрzyński, *I Polski...*, dz. cyt., s. 16.

²⁷ L. Krzywicki, *Warunki życia...*, dz. cyt., s. 148; L. Landau, *Bezrobocie...*, dz. cyt., s. 103.

niejsi korzystali głównie z produktów roślinnych i tańszych pochodzenia zwierzęcego, wzrost funduszy podnosił ilość spożywanego mięsa. O słabo zróżnicowanej diecie ubogiej w witaminy, cukry, tłuszcze wspomina młodzież ankietowana na Ochocie, która ze wstydem i niechęcią przyznaje się do jakości swojej diety²⁸. Choć odżywianie rodzin robotników warszawskich było lepsze i bardziej zróżnicowane w porównaniu z respondentami z Łodzi czy Zagłębia Dąbrowskiego, to i tak nie było na wysokim poziomie i nie zaspokajało w pełni potrzeb. Brak dostępu do wystarczającej ilości pożywienia i jego słaba różnorodność niosły za sobą niepokojące następstwa, wśród nich najpoważniejszymi były choroby i wysoka śmiertelność. W przypadku wystąpienia problemów zdrowotnych opiekę nad chorym sprawowano głównie w domu, leczenie bardzo rzadko kończyło się pobytem w szpitalu²⁹. Konsekwencją złego odżywiania był wysoki poziom śmiertelności członków rodzin. Największą umieralność odnotowywano wśród najmłodszych do 3. roku życia³⁰. Znacząca liczba zgonów przypadała na noworodki, miały na to wpływ choroby przewlekłe oraz złe odżywianie. Dane prezentują w większości nieznaną przyczynę zgonów – trudno jednoznacznie wskazać, które z nich były efektem chorób zakaźnych, przewlekłych czy ostrych, a które wynikały bezpośrednio z braku jedzenia.

Niewystarczająca ilość pożywienia i jego słabe zróżnicowanie niosły wiele konsekwencji dla dzieci proletariatu. Wpływały na wolniejsze dojrzewanie, osłabiały kondycję oraz koncentrację. Zła dieta rzutowała na sprawność umysłową, która w wieku szkolnym była istotna dla rozwoju najmłodszych. Nawyki żywieniowe wyniesione z domu wpływały na obyczaje żywieniowe i kulturę kulinarną młodych ludzi.

Warunki higieniczne

Rodziny robotnicze w swoich budżetach przeznaczały od 1 do 2% dochodu na potrzeby higieniczne. Za największą część tej kwoty kupowano mydła i robiono pranie, znacznie mniej łożono na lekarzy, lekarstwa, kąpiele i fryzjera. Wśród warszawskiego proletariatu były i takie rodziny, w których w ogóle się nie myto. Należy zaznaczyć, że dla badanych osób kąpiel nie oznaczała umycia całego ciała, a jedynie czynność polegającą na obmywaniu się w misce. Wydatki na higienę były niskie, miesięcznie rodzina robotnicza na zabiegi związane z utrzymaniem czystości wydawała mniejszą kwotę niż koszt jednego jednorazowego biletu do łaźni. Dotyczyło to szczególnie dorosłych, ponieważ dzieci

²⁸ A. Oderfeldówna, *Młodzież...*, dz. cyt., s. 5–6.

²⁹ L. Krzywicki, *Warunki życia...*, dz. cyt., s. 215.

³⁰ Dane przytoczone w ankietach pokazują wysoki poziom śmiertelności dzieci; prawie 1/3 ogólnej liczby zgonów przypadała na dzieci do 1. roku życia; L. Krzywicki, *Warunki życia...*, dz. cyt., s. 222.

myto w wanience lub balii, a młodzież latem korzystała z kąpeli w rzece lub stawie³¹. Kolejną potrzebą dnia codziennego była odzież. W Warszawie, w przeciwieństwie do innych miast, kupowano gotowe ubrania, w Łodzi i Zagłębiu znaczenie więcej sztyto. Droga i trudna do zdobycia konfekcja, obok sprzętów domowych, stanowiła „majątek rodziny”, będący zabezpieczeniem materialnym. Zebrane dane z ankiet IGS dotyczyły jedynie zasobów odzieżowych rodziców, nie zamieszczono w nich informacji o dziecięcych ubraniach, zatem trudno określić jaką odzież, czy dostosowaną do wieku, potrzeb i pory roku dysponowali najmłodsi. Można wnioskować, że dzieci z warszawskich rodzin robotniczych w większości zmieniały bieliznę raz w tygodniu³². O odzież młodzieży pytano w badaniach przeprowadzonych na Ochocie. Wynika z nich, że wśród męskiej część 65% nie posiadało drugiego ubrania na zmianę, a wśród ogółu młodych 65% miało jedną, dwie, najwyżej trzy koszule³³.

Warunki mieszkaniowe, żywieniowe i higieniczne, warszawskich robotników determinowały zachowania najmłodszych, w takiej sytuacji trudno było o wypracowanie należytych postaw prozdrowotnych. Trudne realia życia bezpośrednio rzutowały na stan zdrowia rodziny, w szczególności dzieci, były przyczyną nieustannych chorób i zwyrodnień młodego pokolenia. Jak podkreślał Ludwik Krzywicki, warunki te przyczyniały się do „niszczenia najcenniejszej siły wytwórczej narodu”³⁴.

Organizacja gospodarstwa domowego

Podział obowiązków w gospodarstwach domowych u większości warszawiaków był podobny. Mężczyźni pracowali zawodowo, zdobywając środki materialne, zadania kobiet koncentrowały się wokół domu i rodziny. Otrzymywały one pomoc od potomstwa i współmałżonków³⁵. Do czynności, w które angażowano dzieci należały prace domowe, przygotowanie posiłków, sprzątanie. Ważnym elementem życia rodzinnego były zwyczaje żywieniowe. Pracujące osoby zmuszane były do jedzenia w zakładzie pracy³⁶. Wspólne posiłki stanowiły szansę na rozmowy, wymianę doświadczeń, jednak obowiązki zawodowe uniemożliwiały rodzinną konsumpcję, ograniczając spędzony razem czas. Potom-

³¹ L. Krzywicki, *Warunki życia...*, dz. cyt., s. 207.

³² W przebadanych 113 warszawskich rodzinach, 89,4% dzieci zmieniało bieliznę raz na tydzień. – L. Krzywicki, *Warunki życia...*, dz. cyt., s. 195.

³³ A. Oderfeldówna, *Młodzież...*, dz. cyt., s. 6; A. Minkowska, *Rodzina bezrobotna...*, dz. cyt., s. 63–66.

³⁴ L. Krzywicki, *Warunki życia...*, dz. cyt., s. 164.

³⁵ W zbadanych rodzinach warszawskich 83,9% gospodarstw domowych prowadzi kobiety. Podejmowanie decyzji w domach matki wraz z potomstwem deklarowało 6,2%. – L. Krzywicki, *Warunki życia...*, dz. cyt., s. 227.

³⁶ L. Krzywicki, *Warunki życia...*, dz. cyt., s. 126.

stwo przebywało więcej z matką, która z racji funkcji opiekuńczej nad ogniskiem domowym poświęcała im więcej uwagi, w efekcie jej więzi z dziećmi były bardziej uczuciowe niż relacje z ojcem³⁷. Warszawiacy deklarowali, iż ich życie rodzinne przebiegało spokojnie, małżeństwa na ogół cieszyły się ze swojego pozycia. Występujące kłótnie i powstałe konflikty usprawiedliwiano złymi warunkami materialnymi³⁸. Kontakt pomiędzy rodzicami a dziećmi również określano jako dobry. Choć ojcowie i matki przyznawali się do stosowania kar cielesnych, zdaniem Krzywickiego były one jedynie efektem wymierzonej kary, za nieodpowiednie zachowanie i przewinienia, a nie stosowaniem przemocy³⁹. Z dzisiejszej perspektywy budzi to wątpliwości, fizyczne karcenie jest formą przemocy i nie może być usprawiedliwiane złym zachowaniem dziecka. Problem ten został jedynie zasygnalizowany i wymaga głębszej refleksji.

Zaangażowanie najmłodszych w organizację życia rodzinnego sprzyjało nauce samodzielności, budowało troskę o najbliższe otoczenie i dom, ćwiczyło umiejętności zarządzania sprawami dnia codziennego. Czynny udział w organizacji gospodarstwa sprzyjał internalizacji rodzinnych i środowiskowych norm i wartości.

Edukacja dzieci i młodzieży

Dane zebrane przez IGS dotyczące edukacji młodego pokolenia są ograniczone. Pomimo wybiórczych informacji warto zasygnalizować problemy poruszone w ankietach. Większość warszawskich rodzin w latach 30. XX wieku posiadała dzieci w wieku szkolnym. Wydaje się, że planowanie przyszłości młodzieży było dla rodziców istotną sprawą, ponieważ stanowiło o perspektywach rodziny. W zależności od wieku, młodzi mieszkańcy stolicy uczyli się w szkołach: powszechnych, zawodowych, średnich ogólnokształcących, seminariach nauczycielskich i kursach wieczorowych. W okresie międzywojennym edukacja była bezpłatna i powszechna, jednak zabezpieczenie pomocy szkolnych: podręczników, przyborów było kolejnym ekonomicznym wyzwaniem, co wielokrotnie uniemożliwiało realizację tego obowiązku. Materiał IGS prezentuje różnorodność szkół i ich powszechność, jednak nie wskazuje na inne kwestie związane m.in. z dostępnością do edukacji obu płci. Brak informacji o tym, że system szkolny zakładał odmienne cele kształcenia dziewcząt, nie zapewniał wykształcenia zawodowego oraz ograniczał ich dostęp do wyższej edukacji⁴⁰.

³⁷ A. Minkowska, *Rodzina bezrobotna...*, dz. cyt., s. 10.

³⁸ Tamże, s. 10–11.

³⁹ L. Krzywicki, *Warunki życia...*, dz. cyt., s. 249.

⁴⁰ A. Żarnowska, *Praca zarobkowa kobiet i ich aspiracje zawodowe w środowisku robotniczym i inteligenckim na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2000, s. 29, 49.

W niektórych badanych rodzinach odnotowano fakt, nieposyłania dzieci do szkoły⁴¹. Zestawienie ankietowe dochodów poszczególnych domostw i ich wydatków na szkołę świadczy o tym, iż jedynie zamożniejsi posyłali potomstwo do szkół płatnych na poziomie średnim. Starania rodziców o edukację dzieci związane były z przygotowaniem młodej generacji do dorosłego życia, znaczna większość z nich miała problemy z podjęciem decyzji dotyczącej przyszłych planów zawodowych. Badani pragnęli zapewnić potomstwu wykształcenie, tak by miało ono łatwiej, niż ich pokolenie, bardzo rzadko zdarzało się, że robotnicy chcieli powielenia zawodu ojca i matki. Szansę na poprawę statusu materialnego dawała pozycja rzemieślnika, o tej profesji dla swoich potomków marzyła znaczna część warszawiaków⁴². Innym wykształceniem, stosunkowo łatwo pozwalającym na osiągnięcie wyższego szczebla w hierarchii społecznej, było seminarium nauczycielskie, jednak, według badań IGS, nikły odsetek wybierał taką formę edukacji. Innym rozwiązaniem, pozwalającym na awans społeczny, było kapłaństwo, lecz na taką drogę równie rzadko się decydowano. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że większość ankietowanych rodzin była wyznania chrześcijańskiego, to jedynie 60% z nich deklarowała, że jest praktykująca. Uczęszczali raz w tygodniu do kościoła zabierając ze sobą dzieci, realizowali praktyki religijne: modlili się, zachowywali posty, chodzili do spowiedzi. Według Krzywickiego niskie zainteresowanie służbą kapłańską może być spowodowane tym, iż jedynie 2% rodzin podejmowało w domu rozmowy na temat wiary i religii⁴³.

Sytuacja społeczno-gospodarcza powodowała, że robotnicy preferowali szkoły zawodowe i rzemieślnicze, dające konkretne umiejętności umożliwiające zarobkowanie, wykształcenie ogólne nie dawało pewności pracy zarobkowej i prawie w ogóle nie było brane pod uwagę. System oświaty dwudziestolecia międzywojennego dawał większe szanse męskiej populacji na rozwój zawodowy, choć i ten w środowisku proletariackim był trudny. Wspomniane pensje nauczycielskie były dostępne dla kobiet, jednak ich ukończenie wiązało się ze zdaniem dodatkowych egzaminów i uzyskaniem patentu⁴⁴.

Życie społeczno-kulturalne

Znaczący wpływ na wychowanie dzieci i młodzieży miała jakość czasu wolnego spędzany w rodzinnym gronie. Proletariacką codzienność determino-

⁴¹ Świadczą o tym dane z 1931 roku dotyczące analfabetyzmu, z których wynika, że co 10 mieszkaniec stolicy w wieku do 10 lat nie umiał czytać i pisać, *Mały rocznik statystyczny*, GUS, Warszawa 1939, s. 29.

⁴² Jak wynika z tabeli 181 do zawodu rzemieślnika oddać dzieci planowała 60,3% badanych rodziców. – L. Krzywicki, *Warunki życia...*, dz. cyt., s. 254.

⁴³ L. Krzywicki, *Warunki życia...*, dz. cyt., s. 273.

⁴⁴ A. Żarnowska, *Praca zarobkowa...*, dz. cyt., s. 30.

wały obowiązki szkolne i praca zawodowa. Godziny poranne najmłodszych upływały na nauce szkolnej. Poza powinnościami edukacyjnymi dzieci zobowiązywano do odrabiania lekcji, uczenia się i pomocy w gospodarstwie domowym. Rodzice określali czas na zabawę, a potomstwo spędzało go na podwórku lub ulicy. W źródłach podkreślano, że większość młodych warszawiaków nie miała szansy na przeżywanie wolnych chwil poza miastem na terenach zielonych. Potomstwo rodzin proletariackich zamieszkiwało szare, brudne dzielnice robotnicze, miało ograniczony dostęp do boisk sportowych czy parków, swój czas spędzało na ulicach wdychając zanieczyszczenia. Innym sposobem na czas wolny było uczestnictwo w wydarzeniach społeczno-kulturalnych. Na zaspokojenie tej potrzeby stać było nielicznych, żyjących na wyższym poziomie materialnym. Tylko oni mogli pozwolić sobie na wydatkowanie funduszy na zakup biletów do teatru, kina i inne rozrywki. Widowiska artystyczne były drogie i trudno dostępne dla większości warstwy pracującej. Młodzież i dzieci miały szansę na zobaczenie sensu kinowego, głównie dzięki wyjściom organizowanym przez szkołę. Bardziej dostępną i powszechną formą spędzania czasu wolnego było czytelnictwo. Oczywiście, przy niskich dochodach nieliczni pozwalali sobie na częsty zakup taniej beletrystyki. Księgozbiory ankietowanych były ubogie, szacowano je na 10–50 sztuk⁴⁵. Dużą popularnością cieszyły się zasoby bibliotek, szczególnie wśród najmłodszych. To oni najczęściej zabiegali o wypożyczenie książek, dorośli natomiast czytali gazety codzienne. Inną dostępną aktywnością dla warszawiaków były świetlice i odczyty, jednak forma ta wśród ankietowanych robotników nie cieszyła się dużą popularnością. Ciężka i długa praca w zakładzie powodowała zmęczenie fizyczne, budziła niechęć do popołudniowych aktywności.

Odmianą w życiu rodzin robotniczych były urlopy zapewnione przez ustawodawstwo⁴⁶. Większość warszawiaków spędzała je w domu, tylko nieliczni wyjeżdżali poza miasto. Czas wolny wśród dzieci i młodzieży był bardziej urozmaicony niż wczasy dorosłych. Rozrywkami wypełniającymi wakacje były: jazda na rowerze, wycieczki na wieś. Ponadto, młodzi uprawiali sporty, uczestniczyli w kółkach śpiewaczych zorganizowanych przez Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego, w ramach którego organizowano wycieczki, zabawy, naukę gry na instrumentach.

Życie kulturalne warszawskiego proletariatu dwudziestolecia międzywojennego było ograniczone na skutek barier ekonomicznych, które uniemożliwiały uczestnictwo w wydarzeniach kulturalnych. Przyjęte postawy dorosłych wobec życia społeczno-kulturalnego wpływały na zachowania najmłodszych, nieko-

⁴⁵ W rodzinach robotników wykwalifikowanych biblioteczka składała się z 58 pozycji, w grupie pracownikóW niewykwalifikowanych liczyła 14 sztuk; L. Krzywicki, *Warunki życia...*, dz. cyt., s. 268.

⁴⁶ Ustawą z dnia 16 maja 1922 r. wprowadzono dla robotników coroczne płatne urlopy, przeznaczone na wypoczynek; Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1922, nr 40 poz. 334.

rzystnie oddziaływały na rozwój umysłowy i budowanie ich światopoglądu. Przebywanie w czasie wolnym dzieci i młodzieży na ulicach, miejskich podwórkach miało demoralizujący wpływ na młode pokolenie, choć wychowywani byli w domu przez rodziców, to jednak większość czasu spędzali poza nim, w gronie swoich rówieśników, tworząc społeczność dzieci ulicy⁴⁷.

Z omówienia ankiet wyłania się ponury obraz rodzin proletariackich, skupionych na pracy, bez życia poza nią. Faktem jest, że życie robotników było trudne, a praca wyczerpująca. Jednak czy robotnicy nie mieli żadnych alternatyw poza domem i fabryką? Życie kulturalne warszawskiego proletariatu dwudziestolecia międzywojennego było ograniczone, głównie przez bariery ekonomiczne, jednak nie wszystkie atrakcje życia towarzyskiego związane były z wysokimi kosztami. Na terenie stolicy występowały miejsca, w których spędzano czas wolny, choć dane ankietowe ich nie uwzględniały. Rodzący się przemysł rozrywkowy (występy kuglarzy na ulicach), tradycje, obyczaje i rytuały dni wolnych związanych z obchodami dni świątecznych i religijnych oraz działalność stowarzyszeń społeczno-oświatowych były dla nich szansą na dodatkową aktywność. Mieszkańcy międzywojennej stolicy mogli skorzystać z atrakcji, które oferowało miasto, były nimi chociażby plaże, które pojawiły na początku XX wieku w większości miast Polski i cieszyły się popularnością wśród dzieci, dorosłych, bogatych i biednych, umożliwiając przeżycie czasu wolnego w otoczeniu przyrody⁴⁸.

Praca zarobkowa młodego pokolenia

Robotniczy charakter rodzin wpływał na zarobkowanie poszczególnych jej członków. Charakterystyczną cechą dla tego środowiska było podejmowanie zatrudnienia przez młodzież⁴⁹. Już w młodym wieku istniała silna tendencja do uzyskania własnych środków finansowych⁵⁰. Prawie połowa osób w wieku 15–17 lat, zarówno wśród chłopców, jak i dziewcząt, systematycznie zarabowała. Młodzież między 18. a 20. rokiem życia na stałe wykonywała obowiązki pracownicze i posiadała własne źródła utrzymania. Wśród młodych chłopców naj-

⁴⁷ A. Jaśkiewicz, *W walce o godność człowieka...*, „Nowe Tory” 1910 nr 1, s. 7.

⁴⁸ M. Gawin, *Plaża jako obraz kultury. Bilet do nowoczesności. O kulturze polskiej w wieku XIX/XX wieku*, Teologia Polityczna, Warszawa 2014, s. 103; M. Gawin, *Kobieta na plaży. Przemiany modelu seksualności kobiecej w latach międzywojennych*, [w:] A. Żarnowska, A. Szwarz (red.), *Kobieta i kultura czasu wolnego*, t. 7, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2001, s. 369–370.

⁴⁹ Zob.: A. Jarosz-Nojszewska, *Ochrona pracy młodocianych w Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] P. Grata (red.), *Od kwestii robotniczej do nowoczesnej kwestii socjalnej. Studia z polskiej polityki społecznej XX i XIX wieku*, t. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014, s. 56–71.

⁵⁰ Najmłodszymi osobami zgłoszonymi przez pracodawców do Kas Chorych m. Warszawy, były dzieci od 8. roku życia. – H. Krahelska, S. Pruss, *Życie bezrobotnych...*, dz. cyt., s. 22.

częściej zarobkowano w przemyśle metalowym, poligraficznym, odzieżowym i spożywczym, wśród dziewcząt przeważał przemysł konfekcyjny, hotelarsko-restauracyjny i podejmowanie prac sług domowych⁵¹. W Warszawie czynni zawodowo byli głównie mężczyźni. Kobiety po zamążpójściu i urodzeniu dziecka zazwyczaj nie pracowały zawodowo, koncentrowały się na prowadzeniu gospodarstwa domowego i realizacji funkcji macierzyńskich⁵². Odsetek pracujących zawodowo kobiet był niewielki, w przeciwieństwie np. do Łodzi. Oczywiście nie oznacza to, że w ogóle nie podejmowały one zarobkowania, zajmowały się różnymi pracami fizycznymi, były zatrudniane w przemyśle. Jednak niezależnie od podjętej aktywności ich praca była gorzej opłacana, niż ta wykonywana przez mężczyzn⁵³.

Rozpoczęcie pracy zarobkowej w młodym wieku znacznie skracało okres dzieciństwa. Sytuacja społeczna robotników przyspieszała proces dojrzewania młodego pokolenia i wpływała na wczesne przechodzenie od pracy szkolnej do zawodowej, od obowiązków ucznia do powinności obywatela, z domu rodzinnego do własnej rodziny⁵⁴. Znalazienie płatnego zajęcia przez młodzież często przyczyniało się do rezygnacji z nauki szkolnej, a ta niosła kolejną konsekwencję długotrwałego pozostawania w tym samym zawodzie oraz podtrzymywanie stratyfikacji społecznej.

Omawiając kwestie związane z sytuacją warszawskich rodzin robotniczych dwudziestolecia międzywojennego warto nadmienić o sytuacji gospodarczej II Rzeczypospolitej. Wielki kryzys lat 30. XX wieku na świecie znacząco wpłynął na proletariat stolicy. Utrata pracy przez członków rodziny znacznie pogorszyła i tak już słabe warunki mieszkaniowe i żywieniowe. Ciężka sytuacja koniunkturalna rzutowała na życie proletariatu, procesy te starano się zbadać ankietami wśród bezrobotnych. Ich wyniki przedstawiają trudną sytuację środowiska robotniczego, szczególnie widać ją w wypowiedziach najmłodszych, którzy nie chcąc pokazywać biedy i nędzy panującej w domu ukrywali prawdę⁵⁵. Zmiany na rynku pracy znacząco obniżyły dochód rodziny, co spowodowało, że 75% z nich zaliczono do ubogich⁵⁶. Zwiększył się problem sublokatorstwa i kątownictwa, dla wielu warszawiaków, doświadczonych sytuacją kryzysu, utrzymanie własnego mieszkania było nieosiągalne. Część z nich zmuszona była do przeniesienia się do lokali o niższym standardzie. Pogorszyły się również warunki ży-

⁵¹ H. Kraheńska, S. Pruss, *Życie bezrobotnych...*, dz. cyt., s. 15–16.

⁵² L. Landau, *Bezrobocie...*, dz. cyt., s. 32.

⁵³ A. Żarnowska, *Praca zarobkowa...*, dz. cyt., s. 29, 30.

⁵⁴ A. Oderfeldówna, *Młodzież...*, dz. cyt., s. XIII.

⁵⁵ H. Kraheńska, S. Pruss, *Życie bezrobotnych...*, dz. cyt., s. 7–8.

⁵⁶ Ludwik Landau w opracowaniu danych ankietowych wskazywał, że warszawska czteroosobowa rodzina robotnicza w czasie kryzysu dysponowała sumą 116 zł miesięcznie. Liczba ta odnosiła się do badanych z czterech dzielnic Warszawy w okresie zimowych miesięcy (luty – marzec 1935). – L. Landau, *Bezrobocie...*, dz. cyt., s. 100, 103.

wieniowe, co podniosło poziom występowania chorób społecznych⁵⁷. Pozostającym bez pracy rodzicom towarzyszyło potomstwo, współdzieląc trudną sytuację bytową, przez co realizacja obowiązków wychowawczych w rodzinach była jeszcze trudniejsza. Jak podkreśla Anna Minkowska „Im gorsze warunki bytu rodziny, tem więcej bywa wyrzeczeń ze strony dorosłych jej członków na rzecz dzieci”⁵⁸. Dzielenie się posiłkami, odstępowanie miejsca do spania, zabezpieczenie odzieży to podstawowe działania mające na celu utrzymanie przy życiu dzieci. Powszechna walka o byt w czasie bezrobocia uniemożliwiała rodzicom otoczenie potomstwa uważną i troskliwą opieką. Trudne położenie rodziców wpływało na zmianę relacji pomiędzy nimi, nerwowa atmosfera, kłótnie, zły nastrój negatywnie oddziaływały na najmłodszych⁵⁹.

Sytuacja społeczno-gospodarcza ziem polskich w II Rzeczypospolitej miała znaczący wpływ na funkcjonowanie środowiska rodzinnego. Międzywojenna warszawska rodzina robotnicza musiała zmierzyć się z wieloma trudnościami w realizacji swych zadań i funkcji. Niełatwo określić, w jakim stopniu robotnicy warszawscy w omawianym okresie wypełniali w życiu prywatnym funkcje wyznaczone rodzinie przez współczesnych uczonych, pewne jest, że nie robili tego w pełni. Postrzegając rodzinę jako grupę i instytucję społeczną za Franciszkiem Adamskim⁶⁰ wyróżnić można jej funkcje instytucjonalne (prokreacyjna, ekonomiczna, opiekuńcza, socjalizacyjna, stratyfikacyjna, integracyjna) oraz osobowe (małżeńska, rodzicielska i braterska). Wypełnianie tych pierwszych determinowało status materialny, a ich realizacja odbywała się na różnym poziomie, często przejawiała się w działaniach nieświadomych i nieintencjonalnych. Trudno jednoznacznie określić, w jakim zakresie realizowane były funkcje osobowe. W będących przedmiotem analizy w niniejszym artykule źródłach brak informacji dotyczących kwestii: emocjonalnych, uczuciowych czy życia intymnego rodzin.

Materiał IGS pozwala na przeanalizowanie sytuacji warszawskiego proletariatu z uwzględnieniem różnych aspektów życia rodzinnego, tj. warunków pracy, budżetów domowych czy udziału w życiu społecznym. W niniejszym artykule kwestie te zaledwie zasygnalizowano, koncentrując się na wychowaniu i socjalizacji dzieci i młodzieży. Trzeba jednocześnie zaznaczyć, że w materiałach IGS wiele zagadnień istotnych dla historyka wychowania poddano tylko wstępnej analizie. Niniejszy artykuł je sygnalizuje, z pewnością warto przeprowadzić kolejne, pogłębione badania, włączając inne kategorie źródeł oraz wy-

⁵⁷ H. Kraheńska, S. Pruss, *Życie bezrobotnych...*, dz. cyt., s. 74.

⁵⁸ A. Minkowska, *Rodzina bezrobotna na podstawie ankiety z 1932*, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa 1935, s. 89.

⁵⁹ M. Balsigerowa (oprac.), *Społeczne skutki bezrobocia wśród fizycznych pracowników przemysłowych m. st. Warszawy w świetle ankiety z roku 1932/3*, Wydawnictwo PTPS, Warszawa 1932, s. 37, 38.

⁶⁰ F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002, s. 37.

znacząc kolejne, bardziej szczegółowe, zagadnienia badawcze. Do problemów godnych pogłębionej analizy należą kwestie związane z wychowaniem religijnym, formami opieki nad małymi dziećmi czy trwałością małżeństw robotniczych. Mimo swej ograniczonej przydatności do badań nad zagadnieniami *stricto* pedagogicznymi źródła wykorzystane w niniejszym artykule zasługują na uwzględnienie w analizach historyczno-pedagogicznych. Jak wykazano w tekście, pozwalają one na przedstawienie sytuacji bytowej rodzin, zarysowanie ich obyczajowości, zwyczajów i norm wychowawczych. W artykule omówiono wybrane, szczególnie istotne zagadnienia, które wymagają dalszych studiów, z wykorzystaniem różnych kategorii źródeł i strategii badawczych. Pozwoli to lepiej zrozumieć funkcjonowanie rodzin robotniczych w Warszawie w okresie międzywojennym, poszerzyć wiedzę na temat życia rodzinnego, norm i wartości związanych z dzieciństwem i młodością, procesów wychowania i socjalizacji.

Bibliografia

- Adamski F., *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002.
- Balsigerowa M. (oprac.), *Spoleczne skutki bezrobocia wśród fizycznych pracowników przemysłowych m. st. Warszawy w świetle ankiety z roku 1932/3*, Wydawnictwo PTPS, Warszawa 1932.
- Boldyrew A., *Dziecko w rodzinie robotniczej w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku. Warunki życia i normy wychowania*, „Wychowanie w Rodzinie”, t. VII (1/2013).
- Boldyrew A., *Wychowanie i socjalizacja dzieci i młodzieży w łódzkich rodzinach robotniczych w okresie II Rzeczypospolitej*, [w:] B. Kiereś, M. Gromek, K. Hryszan (red.), *Rodzina – historia i współczesność*, Wydawnictwo Episteme, Lublin 2017.
- Chwałba A., *Historia Polski 1795–1918*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2010.
- Domańska E., *Mikrohistorie. Spotkanie w międzyświatach*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2005.
- Durko J., *W pracy i w walce. Wspomnienia robotników warszawskich z przełomu XIX i XX wieku*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1970.
- Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1922, nr 40 poz. 334.
- Gawin M., *Plaża jako obraz kultury. Bilet do nowoczesności. O kulturze polskiej w wieku XIX/XX wieku*, Teologia Polityczna, Warszawa 2014.
- Gawin M., *Kobieta na plaży. Przemiany modelu seksualności kobiecej w latach międzywojennych*, [w:] A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), *Kobieta i kultura czasu wolnego*, t. 7, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2001.
- Ihnatowicz I., Mączak A., Zientara B., Żarnowski J., *Spoleczeństwo Polskie od X do XX wieku*, Książka i Wiedza, Warszawa 1988.
- Jaśkiewicz A., *W walce o godność człowieczą...*, „Nowe Tory” 1910 nr 1.
- Jarosz-Nojszewska A., *Ochrona pracy młodocianych w Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] P. Grata (red.), *Od kwestii robotniczej do nowoczesnej kwestii socjalnej. Studia z polskiej polityki społecznej XX i XIX wieku*, t. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014.

- Jelonek A. (oprac.), *Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w latach 1810–1955*, IGiPZ PAN, Warszawa 1956.
- Kobrzyński J., *I Polski Kongres Mieszkaniowy*, „Opiekun Społeczny” 1938, nr 2.
- Krahelska H., Pruss S., *Życie bezrobotnych. Badania ankietowe*, Wydawnictwo Instytutu Spraw Społecznych, Warszawa 1933.
- Krzywicki L. (oprac.), *Pamiętniki Bezrobotnych nr 1–57*, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa 1933.
- Krzywicki L., *Warunki życia robotniczego w Warszawie, Łodzi i Zagłębiu Dąbrowskiem w świetle ankiet 1927 roku*, J. Burian, Warszawa 1929.
- Landau L., *Bezrobocie i stopa życiowa ludności dzielnic robotniczych Warszawy*, Instytut Spraw Społecznych, Warszawa 1936.
- Librachowa M., *Socjologia wychowania i pedagogika*, „Ruch Pedagogiczny” 1927, nr 1.
- Ludność i powierzchnia Warszawy w latach 1921–2008*, Urząd Statystyczny w Warszawie, Warszawa 2009.
- Mały Rocznik Statystyczny*, GUS, Warszawa 1939.
- Minkowska A., *Rodzina bezrobotna. Na podstawie ankiety 1932 roku*, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa 1935.
- Oderfeldówna A., *Młodzież przedmieścia. Z badań ankietowych na Ochocie*, Instytut Spraw Społecznych, Warszawa 1938.
- Roszkowski W., *Historia Polski 1914–1990*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1991.
- Samsel A., *Rodziny potrzebujące wsparcia w II Rzeczypospolitej – jakość życia, realizacja podstawowych funkcji, opieka społeczna*, „Wychowanie w Rodzinie”, t. VII (1/2013).
- Samsel A., *Rodzina jako środowisko wychowawcze w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2009, nr 1.
- Sowa A.L., Brzoza C., *Historia Polski 1918–1945*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2009.
- Zdanowski A., *Warunki mieszkaniowe w okresie kryzysu i bezrobocia*, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa 1936.
- Żarnowska A., *Praca zarobkowa kobiet i ich aspiracje zawodowe w środowisku robotniczym i inteligentnym na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2000.
- Żarnowska A., *Robotnicy Warszawy na przełomie XIX i XX wieku*, Państwowy Instytut Wydawniczy 1985.